

W.J. van Asselt en E. Dekker

in: W.J. van Asselt & E. Dekker (eds.), *De scholastieke Voetius. Een luisteroefening aan de hand van Voetius, Disputationes Selectae*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1995, 1-33.

1. Inleiding

De gereformeerde theoloog Gisbertus Voetius (1589-1676) behoort tot die gestalten in de geschiedenis van kerk en theologie, wier leven en werk op nogal uiteenlopende wijze is beoordeeld. Overzien wij wat over hem geschreven is, dan springen drie zaken onmiddellijk in het oog. In de eerste plaats kunnen wij wijzen op de vaak tegenstrijdige wijze waarop Voetius' positie in de geschiedenis van het gereformeerd protestantisme is gewaardeerd. Is hij voor sommigen een kampioen van de gereformeerde orthodoxie uit de zeventiende eeuw en vormt hij het hoogtepunt van de gereformeerde scholastiek in Nederland,¹ door anderen wordt hij getypeerd als een theoloog die slechts naar het verleden keek en vasthield aan denkbeelden en methoden, die reeds in de tweede helft van de zeventiende eeuw geen toekomst meer hadden.² Tegenover de opvatting dat Voetius een typische vertegenwoordiger was van het schoolse theologiebedrijf, een geharnast polemicus, voor wie het theologisch debat niet zelden van middel tot doel dreigde te worden,³ staat de opinie dat hij vooral een praktisch theoloog geweest is, een

¹ Zie W. Gass, *Geschichte der Protestantischen Dogmatik in ihrem Zusammenhang mit der Theologie überhaupt* I, Berlin 1854, 454; C. Steenblok, *Gisbertus Voetius. Zijn leven en werken*, Gouda 1976² (Rhenen 1942), 138. Steenblok benadrukt meer nog dan Gass, dat Voetius de reformatische leer verder ontwikkelde en toegespitst heeft.

² Zo oordeelt O. Ritschl, *Dogmengeschichte des Protestantismus. Die Reformierte Theologie des 16. und des 17. Jahrhunderts in ihrer Entstehung und Entwicklung* III, Göttingen 1926, 391. Ritschl noemt Voetius 'ein konservativer Traditionalist', die geen invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de gereformeerde theologie. W. Neuser neemt deze opvatting over en bestempelt Voetius als degene, die in tegenstelling tot Amesius, de gereformeerde theologie terug boog naar het oude intellectuele openbaringsbegrip van de orthodoxie. Zie W. Neuser, 'Dogma und Bekenntnis in der Reformation: Von Zwingli und Calvin bis zur Synode von Westminster', in C. Andresen (Hrsg.), *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte* II, Göttingen 1980, (165-352) 343.

³ Zie Cornelia W. Roldanus, *Zeventiende-Eeuwsche Geestesbloei*, Amsterdam 1938, 35.

man die midden in de kerk stond en als geen ander geijverd heeft voor de aanwezigheid en het welzijn van de kerk in de zeventiende-eeuwse samenleving.⁴

/2/ In de tweede plaats is het opvallend dat de biografie van Voetius meer aandacht heeft gekregen dan zijn theologie. Ook al werd Voetius' theologie beknopt behandeld in lexica, artikelen en monografieën, waarin allerlei deelaspecten van zijn gedachtengoed aan de orde gesteld en geanalyseerd werden, een pendant van Dukers grote Voetius-biografie⁵ op theologisch niveau ontbreekt tot op heden.⁶ De systematische bestudering en analyse van Voetius' opus magnum, de vijf monumentale delen van zijn *Disputationes Selectae* zijn nog maar nauwelijks op gang gekomen.

In de derde plaats kunnen we denken aan de wijze waarop tot nu toe Voetius' opvattingen werden bestudeerd. Ook hier treft men duidelijke verschillen aan, die samenhangen met de beoordeling en waardering van het verschijnsel scholastiek als zodanig. Het sleutelprobleem van de discussie wordt gevormd door de kwestie van de continuïteit en discontinuïteit inzake de inhoud en de methode van de gereformeerde theologiebeoefening in de zeventiende eeuw. Zij die op grond van hun waardering van de scholastieke methode de nadruk leggen op de discontinuïteit tussen de opvattingen van de reformatie en de orthodoxie, komen tot een andere beoordeling van Voetius' leerstellige positie in de theologiegeschiedenis dan degenen, die juist de continuïteit van zijn positie met de reformatie en de traditie van de westerse theologie als zodanig accentueren.⁷

⁴ C. Graafland wijst erop, dat Voetius in de secundaire literatuur vooral waardering oogst vanwege zijn praktisch-theologische bijdrage, waarop echter zijn theologisch dogmatische arbeid in mindering wordt gebracht. Hij vraagt zich af of dit laatste juist is. Vgl. C. Graafland, 'Voetius als gereformeerd theoloog', in *Onbekende Voetius*, (12-31) 19. Zie ook W. van 't Spijker, 'Voetius practicus', in *Onbekende Voetius*, 242-256; id., 'Gisbertus Voetius (1589-1676)', in T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, (49-84) 55-57.

⁵ A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, 4 delen, Leiden 1989² (1897-1915).

⁶ Vgl. de verzuchting van Aart de Groot, in Gisbertus Voetius, *Inaugurele rede over Godzaligheid te verbinden met de wetenschap, gehouden aan de Illustre School te Utrecht op de 21ste augustus 1634*, Latijnse tekst opnieuw uitgegeven met Nederlandse vertaling, inleiding en toelichtingen door dr. Aart de Groot, Kampen 1978, 7: 'En mocht iemand het betreuren, dat in deze rede [sc. Voetius' inaugurele rede] nu juist niet Voetius' theologie als zodanig aan de orde komt, dan is het misschien hier de plaats te vragen of anderen niet eens andere delen uit zijn oeuvre willen bewerken. Het komt mij trouwens i.h.a. voor, dat menig geschrift uit de geschiedenis van kerk en theologie in Nederland belangrijk genoeg is om opnieuw toegankelijk gemaakt te worden (wat niet hetzelfde is als fotomechanisch herdrukken).' Wij wijzen erop, dat C.A. de Niet een heruitgave van Voetius' *Ta Askètika sive Exercitia pietatis* (Gorichemi 1664) met inleiding, vertaling en commentaar als dissertatie hoopt te publiceren, en dat A.J. Beck een proefschrift voorbereidt over Voetius' godsleer.

⁷ Zie voor een overzicht van deze discussie Muller, *PRRD I*, 13-27.

Het moge de lezer duidelijk zijn geworden, dat het onderzoek van Voetius' *Disputationes* zowel interessant als problematisch is. Bij dit /3/ problematische kunnen we, kort samengevat, aan het volgende denken. In de eerste plaats: hoe en waar moet Voetius in de geschiedenis van de theologie geplaatst worden? Daarbij moet niet alleen gedacht worden aan zijn directe voorgangers, maar ook aan zijn positie binnen het geheel van de theologiegeschiedenis, met name zijn plaats in het verlengde van de patristische en middeleeuwse traditiestroom.

In de tweede plaats is er een hermeneutisch probleem. Vanuit welk interpretatiekader worden de teksten van Voetius gelezen? En welke betekenis moet toegekend worden aan de vele citaten in Voetius' werk? Wat betekent bijvoorbeeld het veelvuldige gebruik van onderscheidingen, ontleend aan Thomas van Aquino, in de disputatie over Gods kennis (*scientia Dei*)? Wil dit zeggen dat de Utrechtse dogmaticus binnen een breder thomistisch kader uitgelegd moet worden? Of wordt de thomistische terminologie door hem structureel anders gebruikt en krijgt deze daardoor een andere betekenis?

De derde interessante kwestie is in welke mate zijn theologie van belang kan zijn voor de toekomst en het oecumenische karakter van de gereformeerde theologie. Het lijkt ons, dat een hernieuwde insteek via de scholastieke methode voor het onderzoek van Voetius, en daarmee voor de gereformeerde theologie, een nieuw perspectief kan openen. Of nog breder: wellicht kunnen we via deze insteek goed aanwijzen waar de systematische kracht en relevantie van het beoefenen van gereformeerde theologie ligt.

Aan de voortgang en opgang van dit onderzoek wil deze uitgave een enthousiaste, maar ook een bescheiden bijdrage leveren. Het gaat vooral om het ontsluiten van Voetius' eigen teksten, zodat de lezer zich zelf een oordeel kan vormen omtrent de inhoud. Nog specifieker: het gaat om moeilijk toegankelijke, maar rijke bronnen van systematische theologie uit onze eigen, Nederlandse theologiegeschiedenis. Het is precies in deze in scholastiek (wetenschappelijk) Latijn geschreven teksten dat we de systematische kern aantreffen van de gereformeerde theologie, en niet in de veel meer toegankelijke stichtelijke pamfletten, hoe belangrijk deze ook zijn. Naar onze mening is grondige studie van de systematische teksten van Voetius onontbeerlijk om zicht te krijgen op de rijkdom en betekenis van de gereformeerde theologie. Het is ons, met andere woorden, te doen om de 'scholastieke Voetius'. Immers, het is in de disputatie, het scholastieke instrument

bij uitstek, waar het systematische hart van Voetius' theologie klopt. Het moge hierbij, tussen haakjes, duidelijk zijn dat we de term 'scholastiek' in technische, niet in pejoratieve zin verstaan (zoiets als 'ouder- /4/ wets' of 'versteend'). 'Scholastiek', of nauwkeuriger gezegd, de scholastieke methode, is

'een in de wijsbegeerte (en de theologie) toegepaste werkwijze die hierdoor wordt gekenmerkt dat, zowel voor het onderzoek als voor het onderricht, gebruik wordt gemaakt van een steeds weerkerend systeem voor begrippen, distinkties, definities, propositieanalyses, redeneertechnieken en disputeermethoden [. . .].'⁸

We hebben hier te maken met een 'gereedschapskist', een instrumentarium dat iedere student in de middeleeuwen — en in de zeventiende eeuw — als basisvaardigheid moest beheersen. Het is van belang te benadrukken, dat we 'scholastiek' hier dus allereerst opvatten als methode in plaats van als periode of als theologie met een bepaalde inhoud.⁹

Uiteraard kent elk instrumentarium zijn beperkingen. Voordat men echter de scholastiek afwijst als irrelevant, ontoereikend of onbijbels, is het van belang, om zich te verdiepen in een niet gering aantal eeuwen theologiebeoefening en te pogen, deze vorm van theologiebeoefening van binnen uit te verstaan. Doet men dit laatste, dan kan men slechts achting hebben voor de precisie waarmee de toenmalige theologen elkaars werk en dat van hun voorgangers konden begrijpen en elkaar van repliek konden dienen. Dit was alleen mogelijk op grond van een 'unified science', een gemeenschappelijke denkwereld met een gemeenschappelijk instrumentarium: het scholastieke.¹⁰

Om de ontsluiting van Voetius' disputatieteksten nog verder te bevorderen dan door het leveren van een proeve van vertaling en commentaar van een viertal (fragmenten van) disputaties, willen we in deze inleiding tevens een aantal gegevens aandragen die de

⁸ L.M. de Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*, Assen 1981², 111.

⁹ Vgl. ook Muller, *PRRD I*, 18: 'Since scholasticism is primarily a method or approach to academic disciplines it is not necessarily allied to any particular philosophical perspective nor does it represent a systematic attachment to or concentration upon any particular doctrine or concept as a key to theological system.'

¹⁰ Vgl. A. Vos, 'Voetius als reformatorisch wijsgeer', in *Onbekende Voetius*, (220-241) 224-230. Voetius' eigen oordeel over 'scholastiek'. alsmede enkele historische details, worden hieronder in § 4.4 besproken. Vgl. verder nog p. 33 van deze inleiding.

Disputationes Selectae meer toegankelijk maken. Het vervolg van deze inleiding bevat daarom allereerst een schets van het kerkelijke, politieke en theologische tijds klimaat, waarin Voetius zijn onvermoeibare werk voor kerk en school verrichtte, met name van die decennia van de zeventiende eeuw, waarin /5/ het zwaartepunt lag van Voetius' activiteiten (§ 2).¹¹ Na dit globale overzicht volgt een korte paragraaf over de gedaante van de scholastiek in de zeventiende eeuw (§ 3). Een overzicht van de taken die Voetius als docent op zich nam en een wat uitvoeriger uitleg van het fenomeen 'disputatie' ter verduidelijking van structuur en inhoud van de *Disputationes Selectae* ontbreken uiteraard niet (§ 4). Tevens bespreken wij de globale inhoud van de vijf afzonderlijke delen van de *Disputationes Selectae* (§ 5). Daarna vindt de lezer een korte systematische inleiding op de vier disputaties die in deze uitgave zijn vertaald, alsmede een verantwoording van de tekstkeuze (§ 6), en tenslotte een uiteenzetting over de opzet van vertaling en commentaar (§ 7).

Enkele appendices completeren het geheel. Zo vindt de lezer onder andere een opsomming van alle disputaties die in de *Disputationes Selectae* te vinden zijn, inclusief de datum waarop ze oorspronkelijk werden verdedigd en de naam van de respondens. Een dergelijke tabel kan zowel dienen om de dynamiek van het onderwijs zichtbaar te maken, als om precieze titels en onderwerpen gemakkelijk te kunnen vinden.¹²

2. Een kleine tijdspiegel¹³

De kerkhistoricus Otto J. de Jong geeft een heldere en boeiende typering van het midden van de zeventiende eeuw, wanneer hij het geestelijke en economische klimaat van deze tijd illustreert met behulp van Rembrandts schilderij *De Staalmeesters* (1662). Op dit schilderij ziet men vijf gelijk geklede kooplieden van verschillende geloofsovertuiging.

¹¹ Wij zien hier af van een korte biografie in engere zin. Een tabellarisch overzicht wordt gegeven in *Onbekende Voetius*, 257-258; verder is beschikbaar het artikel 'Voetius, Gisbertus', van D. Nauta, in *BLGNP* 2, 443-449 en uiteraard Duker, *Voetius*. Vgl. voor een uiteenzetting van de sterke en zwakke kanten van dit laatste werk ook A. de Groot, 'Voetius' biografie', in *Onbekende Voetius*, 84-91.

¹² De andere appendices worden genoemd in de inhoudsopgave van deze uitgave.

¹³ Voor deze kleine tijdspiegel ontleenden we enkele gegevens aan o.a. J.A. Cramer, *De theologische faculteit te Utrecht ten tijde van Voetius*, Utrecht z.j. (1932), 9-33; Otto J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1972, 220-245; Roldanus, *Zeventiende Eeuwsche Geestesbloei*, 31-66 en C. Sepp, *Het Godgeleerd Onderwijs in Nederland, gedurende de 16e en 17e eeuw*, Leiden 1874.

De voorzitter, in het midden gezeten, is gereformeerd. Aan zijn linker zijde staat een doopsgezinde, aan zijn rechterzijde zit een remonstrant. Aan beide uiteinden van de tafel zit een rooms-katholiek. De groep van vijf mannen met hun bediende schijnt te luisteren naar een onzichtbare /6/ spreker, die voor hen staat. Het tafereel suggereert een eenheid, waarbij toch iedere figuur zijn individualiteit behoudt. Blijkbaar trachtte Rembrandt aan te geven dat samenwerking in deze kringen mogelijk was en dat de godsdienstige tegenstellingen werden overbrugd door de handel en het handelsbelang. Rembrandts weergave van deze staalmeesters geeft ons het beeld van een ijverig en beschaafd land, dat zich na de periode van de tachtigjarige oorlog (1568-1648) niet alleen te land ontwikkelde tot een zelfstandige republiek, maar dat ook ter zee de belangrijkste handeldrijvende natie van Europa werd. In 1602 werd de Verenigde Oostindische Compagnie opgericht en in 1621 de West-Indische Compagnie. Economische en staatkundige overwegingen speelden daarbij een hoofdrol. Bekeringsijver was niet het belangrijkste motief en als het al een rol speelde werd het meer gevoed door de 'warengodsdienst' dan door de 'ware' godsdienst. Dat gebeurde overigens niet zonder kritiek van de kant van de theologen. Voetius heeft zich meer dan eens kritisch uitgelaten over de activiteiten van de VOC.

Laten wij nu enkele groeperingen nog wat nader typeren (overigens min of meer los van de figuren van Rembrandts schilderij). Na de veroordeling van hun opvattingen op de synode van Dordrecht hebben de remonstranten weer een plaats gevonden in de kerkelijke samenleving en konden zij in hetzelfde jaar dat Utrecht een hogeschool kreeg, te Amsterdam een theologisch seminarium stichten (1634). Tot de bekendste remonstrantse hoogleraren in het midden van de zeventiende eeuw behoorden Etienne de Courcelles (Curcellaeus, 1586-1659), die in 1658 op grond van vergelijking van allerlei handschriften de Griekse tekst van het Nieuwe Testament opnieuw uitgaf, en Philippus van Limborch (1633-1712), die een dogmatiek getiteld *Theologia Christiana* (1686) schreef, waarin hij zocht naar het gemeenschappelijke van de verschillende theologische posities. Geeraert Brandt (1626-1685) publiceerde in 1671 zijn grote *Historie der Reformatie en andere kerkelijcke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden*, waarin hij een uiteenzetting gaf van de vaderlandse kerkgeschiedenis tot 1600. Hij schonk daarin veel aandacht aan figuren als Cornelis Cooltuyn, Hubert Duifhuis en Caspar Coolhaes, in

wie hij kennelijk voor lopers van de remonstranten zag. De doopsgezinden waren zoals we zagen vertegenwoordigd op Rembrandts schilderij. Zij hebben zich in deze periode te Amsterdam onder leiding van de arts Galenus Abrahamszn. (1622-1706) georganiseerd, maar zijn in de ogen van andere doopsgezinden te verdraagzaam. Daardoor kwam het te Amsterdam tot een afscheiding. Een aantal doopsgezinden verzette zich tegen Galenus' contacten met de collegianten en tegen zijn sympathie voor de socinianen. Men groepeerde zich tot /7/ 'Zonnisten' die kerkten in de bierbrouwerij 'de Zon' en tot 'Lammisten', de 'verenigde gemeente onder het Lam', onder leiding van Galenus.

Ook de lutheranen organiseerden zich na interne conflicten en mochten te Amsterdam hun eigen kerk bouwen, op de hoek van Spui en Singel. De joodse gemeenschap te Amsterdam bezat in deze tijd twee synagogen: de Portugese en de Hoogduitse, grote synagoge. Amsterdam telde in de jaren zeventig ongeveer 2500 Portugese en tweemaal zoveel Hoogduitse en Poolse Joden. In 1656 werd Baruch de Spinoza uit de Portugese synagoge gebannen.

De gereformeerde kerk had in deze tijd een sterke en dominante positie. Na de dood van de stadhouder Willem II werd in Den Haag op 27 januari 1651 de Grote Vergadering belegd, waarop de Staten van alle provincies verklaarden 'de ware Christelijk Gereformeerde religie te maintineren'. De republiek leek nu officieel een gereformeerde statenbond, al werden andere godsdienstige groeperingen en gezindheden 'geconniveert' (oogluikend toegestaan) en hing de uitvoering van dit program voor een groot deel af van de plaatselijke overheden. Ondanks deze uiterlijke consolidatie van de gereformeerde kerk, bleven echter interne conflicten niet uit. De foederaaltheologie van Johannes Coccejus (1603-1669)¹⁴ vormde meerdere malen aanleiding tot heftige conflicten op theologisch en maatschappelijk gebied. Een complete pamflettenoorlog brak uit over de betekenis en uitleg van het gebod over de sabbat en de consequenties daarvan voor de zondagsviering. De academie van Leiden profileerde zich met Coccejus en Abraham Heidanus (1597 -1678) tegenover Johannes Hoornbeeck (1617-1666), een leerling van Voetius die te Leiden benoemd was, en het voetiaanse Utrecht. Heidanus stelde in een aantal disputaties de kwestie van de uitleg van het sabbatsgebod aan de orde in

¹⁴ Zie voor Coccejus' opvattingen W.J. van Asselt, *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*, z.p. (Ede), z.j. (1988). Daar ook verdere literatuuropgave.

aansluiting op Coccejus' gedachten hierover. Utrecht reageerde bij monde van Andreas Essenius (1618-1677) en Voetius zelf. De strijd liep hoog op. Zo weigerde Coccejus bij het overlijden van zijn collega Johannes Hoornbeeck bij diens begrafenis de lijkrede (*oratio funebris*) uit te spreken.

Toch was de kerkelijke en theologische positie van de voetianen na de jaren zestig van de zeventiende eeuw minder sterk dan zij gehoopt hadden. Zij vestigden hun hoop op de nieuwe stadhouder-koning Willem III, die hun welgezind was. De coccejanen vonden meestal de magistra- /8/ ten in stad en land aan hun kant. Zo werd, ondanks protest van de gereformeerde kerkeraad, met behulp van de magistraat te Utrecht de benoeming van de eerste coccejaanse hoogleraar en predikant Franciscus Burman doorgezet.¹⁵ Hij doceerde er van 1661 tot 1679. In 1669, het jaar waarin Coccejus stierf, kwam door bemiddeling van Johannes van der Waeijen ook de verzoening tussen Voetius en de Groningse hoogleraar Samuel Maresius tot stand, na een jarenlange polemiek, die zijn oorsprong had in het conflict van beide hoogleraren over de deelname van gereformeerde lidmaten aan de activiteiten van de Onze-LieveVrouwe-Broederschap voor geestelijken en leken te 's-Hertogenbosch.¹⁶

In deze tijd vond ook de komst van Jean de Labadie naar Nederland plaats (1659). Deze franse Jezuiet was in 1650 gereformeerd geworden. De eerste conflicten met hem braken uit te Middelburg (1668). Na zijn afzetting in 1669 vertrok hij naar Veere, kort daarna vond hij te Amsterdam onderdak. Zijn optreden veroorzaakte veel onrust in voetiaanse kringen en leidde tot een verbreking van de band tussen Voetius en Anna Maria van Schurman. De reden was niet die welke De Labadie opgaf, toen hij schreef, 'dat Voetius juffrouw Schuurmans, toen zij jong was, om zo te spreken aangebeden en tot zijne afgodinne had gemaakt, en dat hij ze onder den voet trapt nu zij oud van jaren en lelijk was.'¹⁷ De werkelijke reden was haar afscheiding van de gereformeerde kerk. Het tweede deel van zijn *Disputationes Selectae*, dat in 1655 verschenen was, had Voetius

¹⁵ Zie F.G.M. Broeyer, 'Franciscus Burman, een coccejaan in voetiaans vaarwater', in F.G.M. Broeyer, E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer 1994, 104-130.

¹⁶ Vgl. C.G.M. van Dijck, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch 1318-1973*, Tilburg 1973, 322-381.

¹⁷ Sepp, *Godgeleerd onderwijs*, II, 162.

nog aan haar opgedragen. Hij schreef er een gedicht bij dat veel bewondering voor deze begaafde vrouw ademde.¹⁸

Een vermaarde voetiaanse predikant in die tijd te Utrecht was de vrijgezel Jodocus van Lodenstein. In 1673 werd hij door de Fransen als gijzelaar gevangen gezet. De orkaan die op 1 augustus 1674 het schip van de Domkerk verwoestte, was met de oorlogsramp van 1672 voor Van Lodenstein een teken van Gods grote toorn over de republiek. Tenslotte speelde in deze jaren ook de nasleep van het conflict met de filosofie van Descartes. Van meet af aan zag Voetius in diens stellingname een grote bedreiging voor zijn opvattingen inzake wetenschap in het algemeen en voor het daarmee corresponderende theologische /9/ onderwijs in het bijzonder. Hij noemde Descartes 'eene Jezuetaster onder Lojola's ster geboren'.¹⁹ Reeds in de zomer van 1643 speelde het conflict van Descartes met de Utrechtse magistraat, die per resolutie vaststelde, dat Descartes zich ten onrechte over Voetius beklaagd had. In juni 1645 werd door de vroedschap een resolutie uitgevaardigd waarbij het een ieder binnen de jurisdictie van de stad Utrecht woonachtig, verboden werd geschriften pro of contra Descartes te drukken of te verspreiden. Te Leiden kreeg Descartes meer aanhang, al gaven Coccejus en Heidanus in 1669 een zeer negatief advies uit over een geschrift van Lodewijk Meijer, lijfarts van Spinoza, getiteld *Philosophia Sacrae Scripturae interpres*. In dit geschrift beweerde Meijer dat de uitleg van de Bijbel in overeenstemming met de rede moest zijn. In hun advies stelden Coccejus en Heidanus dat niet een bepaalde filosofie, maar de Heilige Geest de Schrift doet verstaan. Meer dan Coccejus echter stond Heidanus open voor het gebruik van de cartesiaanse denkbeelden, met name op het terrein van de natuurlijke theologie. Na de publicatie van zijn *Consideratiën* — gericht tegen het verbod van de curatoren van de Leidse academie om te disputeren over de omstreden stellingen — werd Heidanus op 5 mei 1676 op 79-jarige leeftijd als hoogleraar afgezet. Hij stierf kort daarna.

In deze jaren werd de strijd tegen Descartes van gereformeerde zijde voortgezet door Maresius, die in 1669 zijn geschrift *De Abusu philosophiae Cartesianae* publiceerde, en door Jacobus Koelman, die in zijn *Het vergift der Cartesiaansche Philosophie grondig*

¹⁸ De tekst hiervan is weergegeven in noot 81.

¹⁹ Aldus Martinus Schoock, een leerling van Voetius die zich later van hem distantieerde in het conflict met Descartes. Vgl. Martinus Schoock, *Admiranda Methodus novae philosophiae Renati des Cartes*, Utrecht 1643 (Het betreffende citaat ontleen wij via Duker, *Voetius*, II, 200).

ontdekt (1692) de strijd aanbod met de naar zijn oordeel cartesiaanse denkbeelden van Balthasar Bekker.

In de jaren zeventig vielen aan voetiaanse zijde de prominente figuren weg. Hoornbeeck overleed al in 1666, Voetius in 1676 en Essenius in 1677. De opengevallen plaatsen aan de Utrechtse academie werden ingenomen door onder anderen Melchior Leydekker (1642-1721) en Petrus van Mastricht (1630-1706), beiden zelfstandige, maar wel in het spoor van Voetius werkende theologen.

/10/ 3. Scholastiek in de zeventiende eeuw²⁰

Er wordt voor de zeventiende eeuw een onderscheid gemaakt tussen middeleeuwse, gereformeerde, lutherse²¹ en Spaanse scholastiek.²² Onze karakteristiek van 'scholastiek' van § 1, namelijk dat het in de eerste plaats een methode is, is van toepassing op al deze 'scholastieken'. De historische grootheden 'gereformeerde scholastiek', enzovoort, zijn op deze manier te beschouwen als periodes in de geschiedenis waarin de scholastieke methode sterk opgeld deed. Daarnaast zijn 'gereformeerde', 'lutherse' en 'Spaanse' scholastiek gedeeltelijk ook doctrinair (en geografisch²³) bepaalde grootheden.

De beginnende 'gereformeerde' scholastiek kent als belangrijke vertegenwoordigers onder anderen Beza, Daneau, Ursinus, Zanchi en Perkins.²⁴ Daarna volgen vele, vele namen van mensen die op de inmiddels in groten getale gestichte en bloeiende protestantse universiteiten in heel West-Europa hoogleraarposten bekleedden, bijvoorbeeld: Gomarus, Keckermann, Polanus, Franciscus Turretinus. De gereformeerde theologie kreeg juist in de zeventiende eeuw internationale betekenis. De belangrijkste vertegenwoordigers van de Spaanse scholastiek zijn Luis de Molina (1535-1600) en

²⁰ Voor deze paragraaf ontleenden wij gegevens aan *RDM*, 9-12.

²¹ Omdat het lutheranisme voor ons doel van minder belang is, laten we deze vorm van protestantisme in het vervolg onvermeld. Met enige variatie geldt overigens voor de lutherse scholastiek hetzelfde als voor de gereformeerde scholastiek.

²² Zie voor de term 'Spaanse scholastiek' *RDM*, 9 n.26.

²³ De Spaanse scholastiek is vooral tot bloei gekomen op het Iberisch schiereiland, dus in Spanje en Portugal. Suárez en Molina (zie onder) waren Spanjaarden. Met name Molina heeft lang in Evora (Portugal) gedoopt. Suárez is ook een periode hoogleraar geweest te Rome.

²⁴ Zie bijv. C. Graafland, 'Gereformeerde scholastiek V. De invloed van de scholastiek op de gereformeerde orthodoxie', *Theologia Reformata* 30 (1987), 4-25. Vgl. ook O. Fatio, *Méthode et Théologie. Lambert Daneau et les débuts de la scolastique réformée*, Genève 1976.

Francisco Suárez (1548-1617). De verdienste van de laatste is dat hij het gehele veld van middeleeuwse scholastieke theologie en filosofie samenvat en helder weet over te brengen. Zijn werk kan gelden als het doorgeefluik van de middeleeuwen naar de nieuwe tijd.²⁵ Molina geldt als de uitvinder van een nieuw /11/ concept, de middenkennis, die hij naar voren bracht als oplossing voor het probleem van de ogenschijnlijke tegenspraak tussen Gods predestinatie en de menselijke vrijheid. Dit concept speelt een belangrijke rol in de 'Gnadenstreit', het conflict dat aan het begin van de zeventiende eeuw in de rooms-katholieke kerk de gemoederen bezig hield.²⁶ Deze 'strijd' werd geheel met scholastieke middelen gestreden. In feite is het conflict tussen Arminius en zijn tegenstanders een regelrechte afspiegeling hiervan.²⁷

De gereformeerde (en Spaanse) scholastiek heeft, naast een met de middeleeuwse scholastiek gemeenschappelijk instrumentarium, het voordeel dat zij kan terugvallen op een vloed aan reeds bestaande scholastieke literatuur. Met de scholastiek als methode haalt men zo tegelijk een groot arsenaal zorgvuldig uitgedachte filosofische en theologische onderscheidingen binnen als erfenis van de middeleeuwse theologen.²⁸ Bovendien ontleende de gereformeerde scholastiek, naast rechtstreekse ontlening aan de middeleeuwse literatuur, veel aan de Spaanse scholastiek. Met name de *Disputationes Metaphysicae* van Suárez, verschenen in 1597, werden zeer veel geraadpleegd en door protestantse theologen als model gebruikt.²⁹

²⁵ Zie over een van de belangrijkste werken van Suárez, de *Disputationes Metaphysicae*, M. Grabmann, 'Die *Disputationes Metaphysicae* des Franz Suarez in ihrer methodischen Eigenart und Fortwirkung', in *Mittelalterliches Geistesleben. Abhandlungen zur Geschichte der Scholastik und Mystik*, Band I, München 1926, 525-560; R. Specht, 'Über den Stil der Disputationes Metaphysicae von Francisco Suárez', *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie* 13 (1988), 23-35.

²⁶ Zie voor een beknopt overzicht F. Stegmüller, 'Gnadenstreit', in *LThK* 4, 1002-1007; K. Reinhardt, 'Gnadenstreit', in J. Ritter, K. Gründer (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie* 3, Darmstadt 1974, 713-714; *RDM*, 77-84, 282-285 en passim.

²⁷ Vgl. voor een uitvoerige argumentatie voor deze uitspraak *RDM*, passim.

²⁸ Dit geldt voor de gereformeerde scholastiek in een andere mate van continuïteit dan voor de Spaanse scholastiek. Vgl. ook de uitspraak van Muller: 'The acceptance of scholastic models of argumentation [. . . made] available to Protestants of the late sixteenth and early seventeenth centuries a vast and highly sophisticated theological and philosophical literature, the use of which brought a refinement of argumentation and. with that refinement, concepts, opinions, and doctrines that had either been expressed only with difficulty and imprecision before the advent of scholastic method or had not been expressed at all.' R.A. Muller, 'Arminius and the Scholastic Tradition', *Calvin Theological Journal* 24 (1989), (263-277) 276. Zie tevens hieronder.

²⁹ Uit de opbrengsten van de verkoop van dit boek kon o.a. een nieuwe vleugel aan het Jezuïetencollege in Salamanca gebouwd worden; zie C.C. Riedl, 'Suarez and the Organization of Learning', in G. Smith (ed.), *Jesuit Thinkers of the Renaissance*, Milwaukee 1939, (1-62) 1-2. Welhaast iedere theoloog had het werk in

/12/ In het voorafgaande is reeds impliciet haar grote systematische kracht als belangrijkste reden voor de nieuwe bloei van de scholastieke methode aangegeven. Juist aan verdere systematische uitbouw was grote behoefte in de protestantse theologie. Na de periode van de Reformatie, waarin er vooral behoefte was aan duidelijke, op hoofdpunten toegespitste instructie (vgl. bijv. de eerste uitgave van de *Institutie* van Calvijn), kwam men toe aan verdere verdieping en onderzoek van onderlinge samenhang tussen de *loci*.³⁰

Er zijn nog andere factoren die de populariteit van de scholastiek mede bepaalden. Te denken valt aan het feit, dat het protestantisme een zelfstandige plaats had verworven en nu een eigen instituut vormde, compleet met eigen predikantsopleidingen. Zij moesten een degelijke en volwaardige opleiding krijgen, die de vraag naar een 'complete' theologie deed opkomen. Dit had weer tot gevolg, dat zaken als methode, principia, metafysica, enzovoort, weer volop in de belangstelling stonden.³¹ Tevens moet niet over het hoofd worden gezien, dat de polemische geschriften, met name die van de scholastieke rooms-katholieke theoloog Bellarminus een ware stortvloed van weerleggingen opriepen — weerleggingen, waarin onder andere ook rekenschap werd afgelegd van het gebruik van methode, van filosofische vooronderstellingen, van juist of onjuist gebruik van soorten instrumentaria, enzovoort.³²

4. Voetius als docent

4.1 Colleges

zijn bibliotheek en citeert het regelmatig met instemming. Voor Voetius, zie onder, o.a. p. 59. Iemand als Gomarus had naast de *Disputationes Metaphysicae* nog twee andere werken van Suarez in zijn bibliotheek: de *Opuscula* en een commentaar op het *Prima Pars* van Thomas' *Summa theologiae*. Zie E. Dekker, J. Knoop en C.M.L. Verdegaal (eds.), *The Auction Catalogue of the Library of Franciscus Gomarus. A facsimile edition with Introduction and Indexes*, Utrecht 1995, resp. 15,411; 15.412; 22,153. Vgl. over dit thema ook Grabmann. 'Die Disputationes Metaphysicae', passim. Als protestantse 'volgelingen' van Suarez kunnen Alsted en Keckermann worden genoemd.

³⁰ Muller, *PRRD* I, 30.

³¹ Vgl. Muller, *ibid.*, 30-34.

³² Het gaat om Bellarminus' *Disputationes de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos*, Ingolstadt 1586, vele malen herdrukt. Zie voor een overzicht van de reacties van protestantse zijde C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bibliographie, tome I, Bruxelles/Paris 1890,1165-1180.

Gisbertus Voetius heeft een lang leven en een imposante loopbaan gehad. Vele van zijn generatiegenoten heeft hij overleefd. Drieënveertig jaar is hij predikant geweest en zesendertig jaar lang heeft hij het ambt van hoogleraar bekleed. A. Ritschl schreef over hem; 'Er bezeichnet nach allen Seiten hin die höchste Leistung des Calvinismus in der Niederländischen Kirche'.³³ Hij was een man van encyclopedische kennis. Zijn onvoorstelbare belesenheid bezorgde hem de bijnaam van boeken- /13/ verslinder (*helluo librorum*). Hij was begiftigd met een stalen geheugen, een scherp oordeel en bezat de gave om ingewikkelde problemen helder te analyseren. Hij beschikte bovendien over een enorme werkkraft, die hem in staat stelde om naast een groot aantal dagelijks gegeven private colleges en de publieke, zaterdagse disputaties, wekelijks acht openbare colleges te geven. De morgenuren op maandag en dinsdag waren bestemd voor de behandeling van de dogmatiek, waarbij ook de ethiek en het kerkrecht aan de orde kwamen. Op de donderdag- en vrijdagmorgen gaf Voetius exegese van het Nieuwe Testament (o.a. de brief aan de Romeinen). Op de middag van genoemde dagen werd aandacht besteed aan de exegese van de Psalmen en andere gedeelten uit het Oude Testament.³⁴

Op zijn openbare colleges over het dogmatische onderdeel van de theologie werden de *loci communes* behandeld. Hij gebruikte daarbij als richtsnoer onder andere de *Leidse Synopsis*, de door de Leidse faculteit in 1625 uitgegeven en ettelijke malen herdrukte dogmatiek.³⁵ Daarnaast gebruikte hij afwisselend de *Theses theologicae* van Gomarus, het *Collegium Disputationum* van Maccovius, de *Medulla theologica* en de *Casus conscientiae* van Amesius, het commentaar van Ursinus op de Heidelbergse Catechismus in de uitgave van Paraeus, het *Mellificium catecheticum* van Henricus van Diest (1595-1673). De *Institutio* van Calvijn werd gebruikt bij het onderwijs aan meer gevorderde studenten.³⁶ De behandeling van de *Summa theologiae* van Thomas van Aquino of het

³³ A. Ritschl, *Geschichte des Pietismus II: Der Pietismus in der reformierten Kirche*, Berlin 1966² (Bonn 1884), 102. Vgl. voor een overzicht van beoordelingen ook Graafland, 'Voetius als gereformeerd theoloog', in *Onbekende Voetius*, 18-19.

³⁴ Zie voor deze gegevens over de eerste jaren van Voetius' werkzaamheden aan de Utrechtse academie zijn opmerkingen uit de *praefatio* van het eerste deel van de *Politica ecclesiastica* (1663).

³⁵ Vgl. hierover ook onder, p. 16.

³⁶ Zie voor deze opsomming van leerboeken voor de studenten de *praefatio* van de *Disputationes Selectae* I, *3r^o vv.

Manuale van Becanus moest de studenten vertrouwd maken met de apologetische theologie tegenover de 'scholastici', enzovoort.³⁷

/14/ Verder behandelde hij met zijn studenten de ethiek en het kerkrecht en gaf hij leiding aan allerlei praktische oefeningen zoals het op schrift stellen van preken, meditaties en gebeden. Ook liet hij zijn studenten onder zijn toezicht catechisatielessen geven.

'Praktisch' heeft bij Voetius nog een andere, belangrijke betekenis, namelijk die van 'de praktijk (of: oefening) van vroomheid' (*praxis pietatis*). Steeds ziet hij erop toe, dat de studenten op een zodanige manier onderwijs krijgen, dat de *praxis pietatis* geoefend wordt.³⁸

4.2 *Disputaties: het genre*

De meeste bekendheid verwierf Voetius echter met zijn zaterdagse disputaties. Hier leerden de studenten onder zijn voorzitterschap stellingen verdedigen of bestrijden, die meestal, naar aanleiding van de op zijn colleges behandelde onderwerpen, door Voetius zelf opgesteld waren. De 'respondens', dat wil zeggen een van te voren aangewezen en geïnstrueerde student verdedigde deze stellingen tegenover medestudenten en tegenover een ieder die hem wilde bestrijden, want deze disputaties waren voor iedereen toegankelijk. De zaterdagse disputaties werden niet alleen door studenten, maar ook door predikanten en proponenten bezocht. Aangezien we met het verschijnsel 'disputatie' de methodische kern van de *Disputationes Selectae* raken, is het dienstig om wat uitvoeriger naar het verschijnsel 'disputatie', te kijken, dat ons reeds uit de middeleeuwen bekend is.

³⁷ Zie *Disp. Sel.* III, 8. Waar Thomas niet bestreden hoefde te worden, maar het goede in diens werk beaamd, kon dit dienen 'om de smaak van de scholastieke theologie te pakken te krijgen' ('dabatur gustus theologiae scholasticae'). Zo *Politica ecclesiastica* II, 748, geciteerd bij Duker, *Voetius*, III, 20 n.5. Vgl. ook het volgende: 'Hoezeer onder de scholastici Thomas gewaardeerd wordt geven de lofredes die door Sixtus Senensis en anderen bijeengebracht zijn, te kennen. [...] ook onze theologen hebben dit compendium gebruikt, zodat zij Thomas het liefst van allen in de arm nemen in zaken betreffende God drieëinig, Christus, genade en vrije wil. Of ze moeten hem voor eigen gebruik overzetten (*traducendum*) of corrigeren.' *Disp. Sel.* V, 137. Zie over de rol van Thomas in Voetius' theologie ook: J.A. van Ruler, 'New Philosophy to Old Standards. Voetius' Vindication of Divine Concurrence and Secondary Causality', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 71 (1991), 58-91. Vgl. verder § 4.4 voor Voetius' oordeel over de scholastiek.

³⁸ Vgl. Duker, *Voetius*, III, 53 n. 1, waar een treffend citaat uit de voorrede van *Ta Askètika* wordt gegeven. Vgl. ook Graafland, 'Voetius als gereformeerd theoloog', in *Onbekende Voetius*, 18 over ditzelfde citaat.

We doen dit eerst in het algemeen, om vervolgens enkele zaken die specifiek zijn voor Voetius' *Disputationes Selectae* te belichten.

De term 'disputatie' verwijst naar twee onderscheiden zaken, namelijk ten eerste naar de feitelijke discussie dan wel de feitelijke gang van zaken op de dag van de disputatie, en ten tweede naar de schriftelijke neerslag van de discussie (in de middeleeuwen) of naar de van tevoren beschikbare stellingen die door een respondent moesten worden verdedigd (op de na-reformatische universiteiten). Aangezien de disputatie ontstaan is in de middeleeuwen en het beste vanuit haar evolutie begrepen kan worden, nu eerst iets over de middeleeuwse gedaante ervan. De schriftelijke neerslag van een middeleeuwse disputatie volgt de gebruikelijke 'quaestio'-techniek. Er wordt telkens een *quaestio*, een thematisch vraagstuk, behandeld, om aan de hand van verschillende antwoorden dieper door te dringen in de desbetreffende thematiek. Het /15/ ging er niet zozeer om, het antwoord op het vraagstuk op zich te vinden — dat werd vaak bekend verondersteld — maar om te weten te komen waarom het antwoord is zoals het is. Het gaat om inzicht in de problematiek.

De structuur van de tekst waarin een *quaestio* wordt behandeld, is vrijwel altijd als volgt. Na het stellen van de vraag worden er argumenten opgesomd die pleiten *tegen* het eigen standpunt, vervolgens argumenten die *daarvoor* pleiten. Dan volgt een presentatie van de eigen theorie aangaande de *quaestio* en het geheel wordt afgesloten met een behandeling van de eerdere argumenten tegen het eigen standpunt.³⁹

Bij of vlak na het stichten van protestantse universiteiten werd de disputatie, als onderdeel van het universitaire systeem overgenomen. In deze beginperiode vindt men in feite, als het gaat om de geschreven of gedrukte disputatie, alleen stellingen, die dan meestal ook nog niet als *quaestio* zijn geformuleerd. Ook de argumenten voor en tegen bij de stelling ontbreken. Dit is bijvoorbeeld het geval bij disputaties in Genève⁴⁰ en

³⁹ De presentatie van de eigen theorie noemt men de *determinatio* (vgl. p. 41 van deze uitgave). Uitvoeriger over de 'quaestio': De Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte*, 129-131; Anthony Kenny en Jan Pinborg, 'Medieval philosophical literature', in *CHLMP*, (11-42) 21-33.

⁴⁰ De eerste stellingen uit de academie van Genève zijn zeer kort en dienen duidelijk als uitgangspunt voor het feitelijke dispuut, verder niet. Vgl. hierover P. Fraenkel, *De l'Écriture à la Dispute. Le cas de l'Académie de Genève sous Theodore de Bèze*, Lausanne 1977. Een algemeen beeld van het verschil tussen middeleeuwse en post-reformatie disputaties geven Kenny en Pinborg, 'Medieval philosophical literature', 26-27.

Leiden.⁴¹ We mogen zoals gezegd aannemen dat de stellingen bij de verdediging door de respondent van argumenten werden voorzien, of, als deze niet in staat was om de stellingen adequaat tegen contra-argumenten uit het publiek te verdedigen, dat de presiderende hoogleraar de verdediging overnam.⁴²

/16/ Het zij benadrukt, dat we niet aan de stellingen kunnen zien (waaruit in deze periode de oorspronkelijke tekst van de disputatie bestond) hoe de feitelijke verdediging verliep, en of er daar nog extra argumenten werden aangevoerd of stellingen ontkracht, enzovoort.

Spoedig na het begin echter breidt men de stellingen inhoudelijk uit; zij blijven lapidair, maar met elkaar vormen zij een doortimmerd systematisch geraamte van de dogmatiek.

Zo rond 1600 lag de gemiddelde frequentie van de disputaties die aan de gereformeerde universiteiten plaatsvonden, op eens per veertien dagen of eens per week. Op deze manier kwam de gehele dogmatiek, onderverdeeld in *loci*, eens per jaar of eens per twee jaar aan de orde. De disputaties (stellingen) werden doorgaans door de hoogleraar zelf of, onder diens toezicht, door de respondent geschreven.⁴³ Tevens werden ze meestal gedrukt en in kleine oplage ten behoeve van de te houden disputatie door de respondent verspreid.⁴⁴ De beste disputaties werden echter weer gebundeld en opnieuw

⁴¹ De Leidse Universiteit was de eerste protestantse Noord-Nederlandse instelling van hoger onderwijs. Vgl. P. Dibon, *l'Enseignement Philosophique dans les Universités Néerlandaises à l'Époque Pré-Cartésienne (1575-1650)*, Leiden 1954; *RDM*, 21, 260-264, met verdere lit. opg.

⁴² Meestal betrof het dispuut een controversieel punt, dat betrekking kon hebben op alle mogelijke terreinen van de theologische wetenschap (zie ook hieronder). Dat controversiële punten daadwerkelijk met hartstocht werden verdedigd c.q. aangevallen, blijkt ook uit wat G.W. Kernkamp, *De Utrechtsche Academie 1636-1815*, Utrecht 1936, 148 over de latere Utrechtse disputaties schreef: 'Zij werden [...] gehouden in het Groote Auditorium; de 'respondens' nam dan plaats voor de benedenste kathedder, de bovenste was voor den hoogleraar bestemd. Dikwijls werden deze — en ook andere — disputaties door hoogleraren en studenten misbruikt om vinnigheden te plaatsen tegen collega's en leermeesters; herhaaldelijk moest de magistraat vermanen dit te laten. Het ging er dan ook vaak heftig aan toe, niet alleen geestelijk, maar ook lichamelijk; in 1661 verzocht de Senaat aan Burgemeesteren, den ondersten kathedder met een ijzeren traliewerk of houten hek te omringen, opdat de 'respondens' zijne stellingen 'liber' zou kunnen verdedigen, d.w.z. opdat al te heftige opponenten hem niet te na konden komen!'

⁴³ Het beste algemene argument hiervoor is het feit, dat vele disputaties later onder de naam van de hoogleraar werden uitgegeven. Vaak kunnen we ook argumenten ontlenuen aan de inhoud van de desbetreffende disputaties. Die stelt ons vaak in staat om te concluderen: 'typisch de theologie van x'. Tevens valt er te wijzen op de uitspraken van verscheidene hoogleraren over disputatieteksten die ze zelf hadden geschreven of juist, bij uitzondering, niet zelf hadden geschreven. Vgl. *RDM*, 24-25, 265-266 (algemeen), en 139 (voor een voorbeeld van een uitspraak van Arminius over de disputatiestellingen).

⁴⁴ Vaak had een bepaalde drukker het privilege om disputaties te mogen drukken. In Utrecht werden de disputaties op stadskosten gedrukt (Kernkamp, *De Utrechtsche Academie*, 148). Voorheen mocht men ook

uitgegeven, hetzij onder de naam van een hoogleraar, hetzij per universiteit. Zo werd de *Synopsis purioris theologiae* beroemd, een bundeling van disputaties aan de Leidse Universiteit gehouden, grofweg, tussen 1611 en 1624, onder voorzitterschap van Polyander, Rivetus, Thysius en Walaeus.

4.3 De disputaties bij Voetius

Voetius in Utrecht kon op deze manier teruggrijpen op een behoorlijk aantal bundelingen van disputaties, die de gehele dogmatiek behandelden (o.a. de boven genoemde *Synopsis*). Juist omdat deze bundels in ruime mate voorhanden waren, deed Voetius iets 'ongewoons': hij ging in op /17/ specifieke, 'geselecteerde' onderwerpen.⁴⁵ Dit verklaart ook de titel *Disputationes 'Selectae'*: daarbij gaat het niet, zoals voor de hand lijkt te liggen, om een selectie van materiaal uit een rijkere verzameling, maar om 'specifieke' onderwerpen.⁴⁶ Intussen leveren de *Disputationes Selectae* ons wel een schat aan gedetailleerde systematische inzichten op, die, zonder te leiden tot een complete dogmatiek (hetgeen ook nooit Voetius' bedoeling is geweest⁴⁷), goed inzicht in tot nu toe onbekende partijen van Voetius' theologie geven.⁴⁸

geschreven stellingen op een publieke plaats ter kennisneming aanplakken (vgl. Luther!). Dit was bijv. ook het geval op de academies van Bazel en Genève. Vgl. *RDM*, 265, 269 met bronvermeldingen.

⁴⁵ Ook m.b.t. deze 'specialiteit' van zijn disputaties stelt Voetius zich bescheiden op: 'Het is niet de bedoeling geweest om overbodig werk te doen en de studenten de nuttige handboeken, die zij gewoon zijn te raadplegen, uit de hand te stoten. [...] Waarom dan, zo zult u vragen, is het schrijven en uitgeven van uw disputaties nodig? Ik beweer niet dat ze zo bijzonder nodig zijn: ik antwoord slechts dat ik in dit opzicht tegemoet ben gekomen aan het verlangen van studenten en andere geleerde lieden en vrienden. Ik wil niet de indruk wekken meer waarde te hechten aan mijn eigen oordeel dan aan dat van hen en meer op mijn eigen rust uit te zijn dan op het nut van velen.' (*Disp. Sel. I, praefatio*, *3r^o). 46

⁴⁶ Contra Duker, *Voetius*, III, 38 n. 3. Deze bewering kan nog worden gesteund door te letten op de oorspronkelijke vorm waarin sommige afzonderlijke disputaties, alvorens te worden gehouden, werden gedrukt. Ook op de titelbladen van deze disputaties staat nl. al te lezen dat ze uit een reeks *Disputationes Selectae* komen — die toen als bundel nog niet bestond. Zie bijv. de oorspronkelijke tekst van *De Praxi Fidei* van 1638, aanwezig in de bibliotheek van Herborn. Het titelblad van deze disputatie is afgedrukt op p. 18. Overigens blijft waar, dat de vijf delen *Disputationes* putten uit een nog veel grotere reeks van disputaties die ooit onder voorzitterschap van Voetius zijn verdedigd. Een register hiervan treft men aan in het zogenaamde *Apparaat Van der Woude*, een catalogus van alle ooit in Nederland verdedigde disputaties en dissertaties. Het *Apparaat Van der Woude* bevindt zich op de U.B. te Amsterdam. Er is ook een aantal disputaties uitgegeven buiten de *Disputationes Selectae*. Zie bijv. *Ta Askètika*, 11-30, 42-92. Verder bestaat de hele *Politica ecclesiastica*, Voetius' boek over het kerkrecht, uit disputaties.

⁴⁷ Vgl. Graafland, 'Voetius als gereformeerd theoloog', in *Onbekende Voetius*, 18.

⁴⁸ Een voorbeeld hiervan is de beneden besproken verwerking van de middeleeuwse theorie van Gods toelating door Voetius. Zie beneden, p. 40-42, 53-54.

De criteria voor 'specifiek' blijken overigens nogal ruim uit te vallen. Voetius zelf noemt tal van onderwerpen die zich hiervoor lenen: over die teksten van de Schrift, waarin de zetel der dwaling van de tegenstanders gelegen is, over de waarheid van een bepaald geloofsartikel, over kerkelijke noviteiten (bijv. of Calvijn en andere doctores in Frankrijk en Nederland niet al te drastisch gereformeerd hebben), over een bepaalde auteur die meer dan anderen verdient weerlegd te worden (bijv. Bellarminus of Becanus), enzovoort.⁴⁹

/19/ Een aparte categorie binnen de *Disputationes Selectae* wordt gevormd door de 'kale vraagstukken' (*nuda problemata*). Dit zijn reeksen *quaestiones* met soms zeer korte beantwoording (alleen 'ja' of 'nee') of bespreking, die we aan het einde van disputaties⁵⁰ of als zelfstandige disputatie aantreffen.⁵¹ Aan de basis hiervan ligt de zogenaamde *Syllabus problematum* van 1643.⁵² Hierin heeft Voetius het geraamte van een complete dogmatiek neergelegd.⁵³ Inhoudelijk gezien passen de vraagstukken regelmatig in de categorie 'specifiek', en dus in de *Disputationes Selectae*, want Voetius heeft de *Syllabus* zo ingericht, dat vooral die vraagstukken aan de orde komen 'die de hedendaagse controversetheologen en scholastici plegen bezig te houden, of die de theologiestudenten nog niet geheel helder zijn.'⁵⁴ We treffen hier overigens uitsluitend de vraagstukken (*quaestiones*) zelf aan, meestal vergezeld van de antwoorden 'ja', 'nee', of 'ja (dan wel 'nee)', onder toepassing van een onderscheid'.⁵⁵ Deze *Syllabus* dient als een uitstekend hulpmiddel ter training voor studenten: als zij konden bedenken waarom het antwoord 'ja'

⁴⁹ Dit alles valt op te maken uit Voetius' *Exercitia et Bibliotheca Studiosi Theologiae*, Rheno-Trajecti 1644, lib. I cap. IX: 'De disputationibus publicis et privatis', 80-93.

⁵⁰ Vgl. ook noot 57.

⁵¹ 'Quaestio' en 'problema' worden als synoniem door Voetius gebruikt. Zie bijv. *Politica ecclesiastica* III, 686-690: 'problemata et quaestiones aliquot particulares'.

⁵² De volledige titel is: *Syllabus problematum theologicorum. Quae pro re nata proponi aut perstringi solent in privatis publicisque disputationum, examen, collationum. consultationum exercitiis*, Ultrajecti 1643.

⁵³ Voetius noemt zijn *Syllabus* 'systema': '[. . .] nadat de eerste schetsen van deze syllabus tijdens onze colleges over problemata behandeld en door u opgeschreven zijn, zijn ze tenslotte uitgegroeid tot dit systeem (*systema*); u hebt gemeend dat ze in druk moesten verschijnen [. . .].' *Syllabus problematum*, 1 (eigen paginering). En verderop: '[. . .] om des te beter inzicht te verschaffen in een volledige schets van de *Loci communes* en hun onderlinge verwantschap of samenhang. *Ibid.*, 3-4.

⁵⁴ *Syllabus*, 3 (eigen paginering). Zoals boven al werd gesignaleerd, gaat het al met al dan nog steeds om een zeer ruime categorie.

⁵⁵ De antwoorden werden ook afgekort, zodat men na een *quaestio* bijv. kan lezen 'A.', 'N.', 'A.c.D.', 'N.c.D.', 'E.' Deze afkortingen staan voor resp. 'Affirmatur' (Wij bevestigen dit), 'Negatur' (Wij ontkennen dit), 'Affirmatur/Negatur cum distinctione' (Wij bevestigen/ontkennen dit onder toepassing van een onderscheid) en 'Explicatur' (Wij leggen dit nader uit).

dan wel 'nee' moest luiden, of op welke manier een onderscheid moest worden toegepast, beheersten ze de stof. Omdat dit praktisch gezien nog wel de nodige moeite bleek te kosten, hield Voetius private colleges met korte uitleg over de vraagstukken.⁵⁶ Een verbeter- /20/ de, aangevulde of gewijzigde versie van deze korte uitleg keert dan terug als disputatie. Met name in deel V zijn zulke korte disputaties gebundeld (vgl. de disputatie over Gods kennis en wil, opgenomen in deze uitgave als tekst 1).⁵⁷

Het is opvallend, dat Voetius met deze werkwijze in zekere zin (en in bescheiden mate) terugkeert naar de oorspronkelijke middeleeuwse vorm van de disputatie, namelijk door de *quaestio* centraal te stellen. Dit is ook het geval in de vaak heel uitvoerige disputaties in de vier overige delen van de *Disputationes Selectae*.⁵⁸ Hierin treffen we tevens regelmatig de uit de middeleeuwse disputaties bekende argumenten tegen de eigen mening, de *obiectioes*, compleet met een beantwoording ervan, in de tekst aan. Vaak worden deze antwoorden weer door nieuwe tegenwerpingen, de *instantia*, geproblematiseerd, waarbij vervolgens ook deze tegenwerpingen worden weerlegd.⁵⁹

Een wekelijkse disputatie betekende ook wekelijks een gelegenheid om de meest actuele zaken te be- of weerspreken. Immers, de hoogleraar kon vrij gemakkelijk appendices, *corollaria* (i.e. 'toegiften'), enzovoort, op het laatste moment voordat de dispuatiestellingen gedrukt zouden worden, toevoegen. In de toevoegingen kon hij dan commentaar leveren op, of stelling nemen tegen wat hem als belangrijk voorkwam. Zo is een deel van de strijd tegen het cartesianisme via *corollaria*, toegevoegd aan de tekst van

⁵⁶ Strikt genomen werden er ook al '*collegia problematica*' gegeven voordat de *Syllabus problematicum* bestond; ook in dit opzicht is er dus een wisselwerking tussen feitelijk onderwijs en geschreven materiaal. Vgl. de praefatio van de *Syllabus*, 1 (eigen paginering), in noot 53 geciteerd, en Duker, *Voetius*, III. 20 n. 3. Voetius beloofde nog een tweede deel van de syllabus met ethiek, ascetiek, en kerkrecht. Dat is er in zijn volledigheid (zover wij weten) nooit gekomen. Wel bevat deel IV van de *Disputationes Selectae* een Syllabus quaestionum ad [totum] Decalogum, 763-824. Deze tekst is in feite een deel van de beloofde syllabus, nl. het deel ethiek.

⁵⁷ Vgl. de opmerkingen in *Disp. Sel. V*, 533. In voorkomende gevallen ziet Voetius ervan af om aan het eind van een gewone disputatie de desbetreffende *problemata* nog expliciet te behandelen, waarschijnlijk omdat hij dan weinig uitleg erbij zou hoeven te geven. In zo'n geval verwijst Voetius eenvoudig naar de relevante sectie van zijn *Syllabus problematicum*. Zie bijv. *Disp. Sel. I*, 808.

⁵⁸ Vgl. bijvoorbeeld onder, p. 86vv.

⁵⁹ *Disp. Sel.*, passim. Soms worden de *obiectioes* en *instantia* echter als synoniemen gebruikt. Zie bijv. *Disp. Sel. V*, 135.

disputaties, gestreden. Ook stond niets in de weg om een disputatie als geheel te wijden aan actuele zaken. Voetius was immers niet gebonden aan een vaste orde van *loci*.⁶⁰

Samenvattend kunnen we zeggen, dat er in de *Disputationes Selectae* werkelijk van alles te vinden is. Wie echter een behandeling van de pure 'klassiek-gereformeerde basisstof' van de *loci* verwacht, zal dikwijls teleurgesteld worden. De neerslag van deze stof is doorgaans gering.

/21/ Voetius kreeg op deze wijze van doen al direct kritiek, waarop hij antwoordde in het woord vooraf van het eerste deel van de *Disputationes Selectae*. Hij verdedigde zich door te zeggen, dat de Utrechtse studenten zeker ook de 'vertrouwde' disputaties in de vorm van de basisstof kregen voorgeschoteld. Voetius' twee collega 's te Utrecht, Meinardus Schotanus en Carolus de Maets, volgden deze methode immers. En, zo vervolgt hij, laten de critici deze disputaties maar eens bekijken: puik werk!⁶¹ Dat niet alle disputaties in de *Disputationes Selectae*, strikt genomen, van Voetius' hand zijn of door hem geredigeerd, is een feit. Zo meldt Voetius in zijn *Exercitia et Bibliotheca*, dat de disputatiestellingen door de voorzitter werden geschreven, maar 'een enkele keer ook door een erudiete respondent' (84).⁶² Verder komt het voor dat Voetius, tegen zijn gewoonte in, de oorspronkelijke disputatiestellingen niet redigeerde.⁶³ We hebben echter wel goede redenen om aan te nemen dat juist die disputaties die door de respondent zelf werden geschreven, door Voetius naderhand geredigeerd of tenminste 'geaprobeerde'

⁶⁰ Van beide categorieën geeft o.a. Th.H.M. Verbeek, 'Voetius en Descartes', in *Onbekende Voetius*. (200-219) 207, voorbeelden. Daar ook verdere literatuurverwijzingen.

⁶¹ *Praefatio*, *4r^o-v^o: 'Er zijn naast mij nog twee collegae, die in dezelfde wijngaard werken en die naast de door mij geselecteerde stof ook dingen uit de belangrijkste *loci communes* doorlopend behandelen en alle controversen, die daarmee verband houden, uitdrukkelijk bespreken. Bovendien bewerken ze die akker van *loci communes* voldoende en voortdurend door de *corollaria* die zij aan de disputaties toevoegen, ten behoeve van de oordeelsvorming van de respondenten of naar eigen keuze, hetzij uit de belangrijkste *loci* en controversen, hetzij naar de [gewone] volgorde van de *loci communes*. Wanneer men hierover een billijk oordeel wil geven, laat men dan eens een blik slaan in hun zeer erudiete en nuttige disputaties in combinatie met de toegevoegde *corollaria*. Men zal dan moeten toegeven dat er in deze Academie alles aan gedaan wordt om het onze studenten in geen enkel opzicht aan de noodzakelijke hulpmiddelen in deze soort van onderwijs te laten ontbreken'.

⁶² Deze gang van zaken wijkt overigens niet af van de gebruikelijke, zie boven, p. 16. Een voorbeeld van disputaties die niet door Voetius zelf zijn geschreven, vindt men in het eerste deel van de *Disputationes Selectae*. Bij de vier disputaties van december 1643, die handelen over de *scientia media in Deo* wordt Matthias Nethenus, de latere collega van Voetius, vermeld als *auteur* en respondent.

⁶³ Vgl. hierover *Disp. Sel.* III, 1194. Voetius zegt hier in een 'Praemonitiuncula ad Lectorem' bij de disputatie 'De sortis aliisque divini nominibus abusibus' van 24 dec. 1636: 'Tegen mijn gewoonte in publiceer ik het eerste deel van deze disputatie, die handelt over loterijen, zonder dat ik naderhand enige verbetering of nauwkeuriger formulering heb aangebracht, of iets heb toegevoegd [. . .].'

werden alvorens in de *Disputationes Selectae* te worden opgenomen. Immers, Voetius gaf de disputaties onder zijn verantwoordelijkheid uit. De mate waarin nog redactie plaatsvond, kunnen we in sommige gevallen vaststellen door de oorspronkelijke versie van de disputatie, dat wil zeggen, de stellingen die voor de feitelijk te houden disputatie werden gedrukt, /22/ te vergelijken met het 'eindprodukt' in de *Disputationes Selectae*. Voor bijvoorbeeld de in deze uitgave opgenomen disputatie *De Praxi Fidei* geldt, dat de oorspronkelijke versie uitgebreider is dan die in de *Disputationes Selectae*. Dit geldt weer niet voor *De Merito Christi*, die juist in de *Disputationes Selectae* uitvoeriger is dan in de oorspronkelijke versie.⁶⁴

Een afzonderlijk woord dient te worden gewijd aan de buitengewoon grote hoeveelheid verwijzingen en citaten die de lezer van de *Disputationes Selectae* te verwerken krijgt. Hierdoor ontstaat bij oppervlakkig lezen al gauw de indruk dat we te maken hebben met de spreekwoordelijke 'omgevallen boekenkast', zonder verdere systematische samenhang. Voetius had op deze wijze van doen al ruimschoots kritiek ontvangen van zijn tijdgenoten, en in het woord vooraf van deel I legt hij verantwoording af.

Het gaat niet om 'ijdele uitstalling' van geleerdheid, hetgeen verkeerd zou zijn. Nee, het is de bedoeling dat men de gelegenheid krijgt geboden om bepaalde zaken verder na te zoeken. In deze zin heeft Voetius onze tijd geanticipeerd, waarin in de handboeken veelal pagina's lang bronnen worden opgegeven. Voetius geeft in totaal elf redenen ('usus') voor zijn vele verwijzingen. Tussendoor vermeldt hij ergens, dat hij nooit heeft gezegd dat iedereen alles waarnaar hij verwijst ook moet gaan lezen! Hij geeft slechts door wat hij zelf onder ogen heeft gehad, onder het motto 'het goede deelt zichzelf uit' (*bonum est communicativum sui*).⁶⁵

4.4 Voetius' oordeel over de scholastiek

⁶⁴ Een opsomming van de precieze verschillen tussen de oorspronkelijke disputaties en de versies uit de *Disp. Sel.* is te vinden in appendix III.

⁶⁵ Het citaat stamt uit de negende usus. De elf redenen zijn ook als bijlage III in Duker, *Voetius*, deel III te vinden.

In het bovenstaande werd een hedendaagse opvatting van 'scholastiek' beschreven (zie §§ 1 en 3), die op het eerste gezicht niet gelijk is aan wat Voetius daaronder verstaat. Immers, in zijn disputatie *Over de scholastieke theologie* laat hij zich niet alleen in positieve zin uit over de scholastiek. Tegelijkertijd is het zowel voor Voetius zelf als voor ons duidelijk, dat hij staat in de traditie van diezelfde scholastiek. Het is derhalve de moeite waard, Voetius te volgen bij zijn uiteenzetting over de scholastiek en waar nodig een korte overweging te geven.

Scholastiek opgevat in ruimere betekenis slaat op 'wat er in de scholen gebeurt', en in die zin, zegt Voetius, is welhaast alle theologie /23/ 'scholastiek'. Echter, scholastiek in de strikte zin van het woord slaat op de

'[...] methode van theologie, die eerst beknopt in de vier boeken van de *Sententiae* [is te vinden] en die Thomas [van Aquino] na hem⁶⁶ heeft uiteengezet in de drie delen van zijn *Summa theologiae*. Daartoe behoren ook alle Sententiën-commentatoren [*sententiarum*] direct daarna, met hun disputationen en commentaren op Lombardus, en de meer recente scholastici [in hun commentaren] op Thomas; vervolgens [behoren daartoe] alle bloemlezers en degenen die *Quodlibeta* hielden,⁶⁷ en weer nieuwe *quaestiones* en *quodlibeta* verzonnen.'⁶⁸

Voetius heeft dus oog voor het gegeven dat de scholastiek in de eerste plaats een *methode* is. Nu zou men menen dat hij de scholastiek, gezien als *methode* zonder meer overneemt. Echter, hij vervolgt met te zeggen: '[...] wij zijn van mening, dat de [ware] scholastieke theologie de de scholasticus, dat is, de didactische en apologetische [*elencticus*] professor in de theologie, hemelsbreed verschilt van de scholastieke Sententiën-commentatoren.'

⁶⁶ D.w.z. na Lombardus, de schrijver van de *Sententiae*.

⁶⁷ Een *Quodlibet* is (de neerslag van) een disputatie 'over wat ook maar' (*de quolibet*), waarbij de respondens een door het publiek opgegeven *quaestio* moest behandelen. Uitvoeriger hierover: De Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte*, 130-131; John F. Wippel, 'Quodlibetal questions, chiefly in theology faculties', in *Les questions disputées et les questions quodlibétiques dans les facultés de théologie, de droit et de médecine*, Turnhout 1985, 153-222. Voetius heeft zelf geen *Quodlibeta*; hij gebruikt zo nu en dan de term *quodlibetice* in zijn *Disp. Sel.*, in meer algemene zin. Zie bijv. *Disp. Sel. V*, 234-235. In *Disp. Sel. V*, 714 besteedt hij uitvoerig aandacht aan de term '*quodlibet*'. Daar zegt hij, dat de term bij hem alleen maar kan slaan op zaken die niet de kern van het geloof treffen, maar waarbij het toegestaan is, het tegenargument serieus te overwegen.

⁶⁸ *Disp. Sel. I*, 13-14.

Voetius claimt in deze uitspraak, dat hij 'echte', 'betere' scholastiek bedrijft dan die, welke de scholastici van de Middeleeuwen zelf beoefenden. Zij verschillen zelfs 'hemelsbreed'. Toch is het met name het didactische en apologetische aspect van de scholastieke methode dat Voetius blijkt te kunnen waarderen.⁶⁹ Waaruit bestaat dan het hemelsbrede verschil? Onze indruk is, dat dit uiteindelijk meer op de *inhoud* dan op de methode als zodanig vastzit. Of, met andere woorden gezegd, Voetius accepteert de scholastiek *formeel* (als methode), maar *materieel* (beschouwd naar sommige aspecten van haar inhoud) wijst hij haar af. Immers, aldus Voetius, de scholastici 'willen al te veel vraagstukken en controversen uitvinden en opeenstapelen', ze behandel- /24/ len 'onnutte, ijdele, [al te] nieuwsgierige, gevaarlijke, absurde, zelfs blasfemische vraagstukken [. . .]'.⁷⁰ Dit is een *inhoudelijk* punt. En uiteraard is er een inhoudelijk verschil tussen Voetius en bijvoorbeeld de rooms-katholieke grootmeester van de Spaanse Scholastiek, Francisco Suárez, terzake van hun opvattingen over genade en vrij wilsoordeel, de rechtvaardiging, de menselijke verdienste, enzovoort. Terzijde: wat betreft elementen uit de godsleer (o.a. de eenvoud en oneindigheid van God), de triniteitsleer en aangaande de persoon van Christus kan Voetius zonder meer instemmen met de katholieke theologen.⁷¹

Ook de volgende opmerking van Voetius moet onzes inziens eerder inhoudelijk dan methodisch worden verstaan: de scholastici 'doen moeite de mysteries van het geloof te bewijzen met de rede en het natuurlijke licht, of met de filosofie en de menselijke filosofische autoriteit'.⁷² Deze opmerking moet worden gezien tegen de achtergrond van het feit, dat het gebruik van de scholastieke methode als zodanig geen antwoord geeft op de vraag, welke kenbron van de theologie wordt verondersteld. Dat sommige scholastici de filosofie als kenbron zouden hanteerden, wil niet zeggen dat zij daartoe door hun (scholastieke) methode gedwongen waren. Dit valt bovendien ook af te lezen uit het feit, dat de scholastici zelf ook heel verschillend dachten over de kenbron van de theologie.

⁶⁹ Zie hierover ook p. 26.

⁷⁰ Beide aanhalingen uit I, 23.

⁷¹ *Disp. Sel. I, 27*. Vgl. ook de inleidende regels voorafgaande aan een disputatie, getiteld *Notae et exercitationes ad Thomae part. I. qu. 27-44 de Personis Divinis, Disp. Sel. V, 136-137*, gedeeltelijk geciteerd in noot 37.

⁷² I, 24.

Het veelgehoorde verwijt van 'barbaars taalgebruik' bij de scholastici is bij Voetius ook aanwezig.⁷³ Echter, verderop in de tekst wordt deze uitspraak wel heel gekwalificeerd opgevat, wanneer Voetius als een van de pluspunten van scholastiek noemt:

'[...] dat zij frases gebruiken en een stijl hanteren die niet altijd zo onpassend en barbaars zijn (zoals sommige fijnbesnaarde lieden [*delicatuli*] plegen te roepen), maar waarlijk op sprekende wijze in staat zijn, om verborgen en goddelijke zaken [...] zeer deugdelijk te verdedigen tegen de tegenstanders.'⁷⁴

Met name de tussenzin geeft aan, dat Voetius van mening is dat het weliswaar erg in de — humanistische! — mode is om te roepen dat de scholastici barbaars Latijn bezigen, maar dat men zich ervan rekenschap /25/ moet geven dat men soms niet zonder kan. Hij komt hier op voor wat we boven genoemd hebben het instrumentarium van de 'unified science', nodig om systematisch adequaat te werk te kunnen gaan.⁷⁵

Hoewel Voetius onderscheidt in drie dan wel vier periodes van scholastiek, is het niet altijd even duidelijk op welke specifieke periode hij zijn kritiek vooral richt. Zo zouden wij graag weten, of hij de laatmiddeleeuwse, nominalistische 'aberraties' in de scholastiek op het oog heeft of bijvoorbeeld meer de theologie van Thomas of Scotus.⁷⁶ Als samenvatting van deze paragraaf kan wellicht een uitspraak van Voetius dienen, waarmee hij zelf zijn overwegingen afsluit:

⁷³ I, 22.

⁷⁴ I, 26.

⁷⁵ Vgl. boven, p. 4. Vgl. verder P.O. Kristeller, 'Humanism', in C.B. Schmitt (gen. ed.), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge/New York/New Rochelle/Melbourne/Sydney 1988, 122. Hij zegt in verband met het 'barbaarse' taalgebruik: 'In the learned disciplines, this humanist reform [i.e. invoering van het neoklassieke, 'zuivere' Latijn, W.J.v.A, E.D.] tended to abandon the technical terminology that had become refined and precise through usage and discussion over several centuries [...]. This humanist habit lead in some instances to an emphasis on a smooth literary style and vague phraseology at the expense of the conceptual precision needed for an adequate philosophical discourse.' Hetzelfde geldt voor een 'adequaat theologisch taalgebruik'. Zie over de verhouding van humanisme en scholastiek in de periode van renaissance (en Reformatie) o.a. P.O. Kristeller, *Renaissance Thought. The Classic, Scholastic, and Humanist Strains*, New York/Hagerstown/San Francisco/London 1961. Vgl. tevens F.G. Immink, *Divine Simplicity*, Kampen 1987, 146-150.

⁷⁶ Een relevante uitwerking van deze kwestie is bijvoorbeeld te vinden in de bespreking van de onderscheiding in Gods almacht tussen absolute en geordineerde macht. Zie onder, p. 78-82.

'Onze betere theologen erkennen overal dat deze en andere zaken van de scholastieke theologie nuttig zijn, zoal niet met woorden, dan metterdaad; dat wil zeggen, door navolging en gebruik van de Scholastici in hun eigen geschriften, waarin zij deels niet weinig aan hen ontleen en deels zich op hen beroepen.'⁷⁷

5. Korte inhoud van de *Disputationes Selectae* (1648-1669)

De *Disputationes Selectae* omvatten vijf kloeke banden. De eerste band verscheen vroeg in 1648⁷⁸ en werd opgedragen aan Andreas Rivetus. In het woord vooraf aan de lezer (*praefatio ad lectorem*), dat 37 bladzijden telt, geeft Voetius, naast de boven al vermelde zaken, een lange op- /26/ somming en bestrijding van de beschuldigingen, die Martinus Schoock, Samuel Maresius en Descartes toentertijd tegen Voetius plachten in te brengen. Hij verdedigt zijn onderwijs aan de Utrechtse academie en bespreekt de handboeken die hij hiervoor pleegt te gebruiken. Aan het slot van de *praefatio* gaat hij ook nog even in op zijn conflict met Maresius betreffende de Bossche broederschap, welke twist zoals we reeds zagen, dateerde van 1642 en hem blijkbaar zeer hoog zat.

Na de inhoudsopgave aan het begin van het boek is een portret van Voetius op 59-jarige leeftijd geplaatst, met daaronder een gedicht van Anna Maria van Schurman:

'Ziehier in een vriendelijk beeld de trekken van Voetius voor u. Elke lijn duidt op zijn godgewijde gemoed. Wilt ge nog meer: het is een levend beeld van zijn deugd, die hij in zijn leven en werken tot uitdrukking bracht.'

Het eerste deel van de *Disputationes* telt 1172 bladzijden en is zoals elk van de vijf delen voorzien van een index van zaken en Schriftplaatsen. Behalve in deel vier bevindt zich tevens in ieder deel een opsomming van geciteerde auteurs.⁷⁹ We noemen alleen de belangrijkste disputaties. Voetius begint met een aantal disputaties over het gebruik van

⁷⁷ *Disp. Sel.* I, 27. Korthedshalve laten we uit de gehele disputatie *De theologia scholastica* vele opmerkenswaardige zaken weg. 78

⁷⁸ Of wellicht zelfs nog aan het einde van 1647. Zie hierover Th. Verbeek. 'Voetius en Descartes', in *Onbekende Voetius*, 206-207 n. 36.

⁷⁹ Een index geeft ook de desbetreffende paginanummers, een opsomming niet.

de menselijke rede in geloofszaken (1), over de scholastieke theologie (2), over de vraag hoe ver het gezag van de Heilige Schrift zich uitstrekt (3) en een verhandeling over het gezag en gebruik van de kerkvaders (6-7). In de volgende vier disputaties wordt over het 'atheïsme' gehandeld (9-12),⁸⁰ gevolgd door achtentwintig disputaties gewijd aan de godsleer (13-31), met name over de kennis van God (14-18) en de triniteit (28-29). Vervolgens komt de scheppingsleer aan de orde (32-44), de engelenleer (46-48) en tenslotte worden problemen uit de zondeleer (52-54) behandeld.

Het tweede deel van de *Disputationes* werd uitgegeven in het jaar 1655. In de *praefatio* daarvan werden een brief en een gedicht van Voetius opgenomen, opgedragen aan Anna Maria van Schurman, 'celeberrima /27/ virgo'.⁸¹ Ook haar broer Johan Godtschalk werd in deze dedicatie betrokken.

Dit tweede deel beslaat meer dan 1140 bladzijden. In de eerste achttien disputaties worden onderwerpen uit de christologie behandeld; onder andere het tijdstip van Christus' geboorte (1-2) en aangaande de komst van de Messias voorzien in Gen. 49:10 (3). Daarin vindt Voetius tevens aanleiding om twee disputaties over het Jodendom in te lassen (45) en een tweetal disputaties (6-7) over de bekering van de Joden volgens Rom. 11 :25-27.

De christologische reeks wordt voortgezet met verhandelingen over het geloof van Christus en zijn gebruik van de sacramenten, over zijn strijd, verlatenheid en zweten van bloed, en tenslotte over zijn nederdaling ter helle en het doorboren van zijn zijde (8-12).

Het belangrijkste onderdeel wordt echter gevormd door vijf disputaties handelend over de verdienste van Christus (14-18), waarvan fragmenten in deze uitgave geanalyseerd worden. Ze worden gevolgd door vier disputaties over de persoon van Christus als

⁸⁰ Hierbij is het van belang, op te merken dat we eerder aan cartesianisme of praktisch atheïsme dienen te denken dan aan ons huidige begrip van atheïsme.

⁸¹ De tekst daarvan luidt (in een vertaling van C.A. de Niet):

'Utrechts grote luister en eerbiedwaardige jonkvrouw,
negende onder de lieflijke Muzen, niet de tiende,
is uit de stralende glans van de heldere hemel gegaan
naar het haatlijke duister bij Duns Scotus' graf.
Nu spreidt zij daar haar heldere licht in het duister,
koesterend steeds het licht in haar god'lijk gemoed.
Maar als zij terugkeert zal zij, als het dageraadsrood,
hier ons en zichzelf wederom het jonge licht brengen.'

Vgl. C.A. de Niet, 'Voetius en de literatuur. Een korte verkenning', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 19 (1995; te verschijnen).

Middelaar (21-24). Vervolgens wordt in de disputaties over de staat van de uitverkorenen voor hun bekering (27), over de wedergeboorte (29-30) en het tweede moment van de bekering (31) een aantal onderdelen van de heilsorde behandeld. Tenslotte wordt in de reeks disputaties, gewijd aan de heilsorde, ook gehandeld over de praktijk van de geloofsdaad (33), welke disputatie eveneens in deze uitgave vertaald en van commentaar voorzien is.

Na een disputatie over de fundamentele geloofsartikelen van de kerk (34) en een over de planting van de kerk (36), worden enkele 'missiologische' onderwerpen behandeld. Aan de orde komen achtereenvolgens het heidendom, de roeping van de heidenen (38-40) en een disputatie over de Islam (41). Daarna volgen disputaties over het pausdom (42-54) en daarmee samenhangende historische kwesties, zoals bijvoorbeeld de /28/ Constantijnse schenkingen (55); ook aan de betekenis van wonderen, voortekenen en profetie wordt uitvoerig aandacht besteed (57- 72).

Dit tweede deel wordt besloten met een aantal oefeningen (*exercitationes*) naar aanleiding van enkele *quaestiones* uit de *Summa* van Thomas van Aquino betreffende het schouwen van Gods wezen (*visio Dei per essentiam*) en over de vraag wie de eeuwige gelukzaligheid ten deel zal vallen (73- 76). Daarna volgen nog enkele disputaties over het vagevuur (77) en het duizendjarig rijk (78- 79), waarin het chiliasme bestreden wordt.

Het derde deel van de *Disputationes Selectae* verscheen in 1659, vier jaar na de publicatie van het tweede deel, en werd voorzien van een opdracht aan Voetius' leerlingen en collegae te Utrecht, Johannes Hoornbeeck, Andreas Essenius en Matthias Nethenus. Dit deel telt 1418 bladzijden.

De eerste zes disputaties handelen over de *theologia practica*, haar inhoud, doel en taak. In de daaropvolgende disputatie wordt naar aanleiding van de vragen 94, 113 en 115 van de Heidelbergse Catechismus het begrip *praecisitas* geanalyseerd, gevolgd door een disputatie over de liefde tot God en een aantal disputaties over allerlei vormen van bijgeloof, de joodse Cabala, afgoderij, rooms-katholieke broederschappen en heiligverklaringen. Ook aan beschermheiligen, magie en (geleerde) onwetendheid wordt aandacht besteed, evenals aan dwaling en heresie. Met name de heresie van de anti-trinitariers wordt uitvoerig behandeld (55). Midden in deze reeks over allerlei dwalingen,

superstities en heresieën verschijnt een drietal disputaties over de twijfel zoals deze kan voorkomen in het geloof, het geweten, in de theologie en filosofie (56-58). Daarna volgt nog een groot aantal verhandelingen over rooms-katholieke gebruiken zoals de beelden- en kruisverering (59-63), processies en bedevaarten (66-70), o.a. die naar Santiago de Compostella (67), over de verering van relikwieën (69), over getijden en gebeden (71-77), over eedzwering in godsdienstige aangelegenheden (79-81) en over het exorcisme bij de doop van kinderen. Ook het uitbrengen van heildronken (89), de viering van de sabbat en van rooms-katholieke en heidense feesten (90-91) vormen het onderwerp van afzonderlijke verhandelingen.

Het vierde deel van de *Disputationes Selectae* dateert uit het jaar 1667 en behandelt de ethiek van Voetius. Dit deel heeft namelijk als ondertitel: 'Hierin worden voornamelijk speciale onderwerpen en kwesties die betrekking hebben op de tweede tafel van de Decaloog behandeld. Daaraan is toegevoegd een *syllabus* van vraagstukken (*quaestiones*), die /29/ betrekking hebben op de gehele Decaloog.'⁸² Het telt 841 bladzijden en is opgedragen aan Jodocus van Lodenstein, Johannes Teellinck, Abraham van der Velde en Cornelius Gentman, Voetius' collega-predikanten te Utrecht.

Opvallende disputaties zijn die, welke handelen over de verhouding tussen wet en evangelie (2-4), over de naastenliefde (9), de politieke overheid (18) en over de tirannenmoord (20). Maar ook onderwerpen als zelfmoord, zelfverminking (21) en pestepidemieën (22) worden besproken. De volgende disputaties (23-31) gaan over wereldse genoegens (*De excelsis mundi*) en beoordelen aan de hand van het zevende gebod zaken als toneelvoorstellingen (24-25), misbruiken bij maaltijden en overmatig voedselgebruik (26), luxe kleding en woninginrichting (27-28), make-up en haardracht (29-31). Ook aan het kwaad van de dronkenschap wordt een disputatie gewijd (32). Kerkelijke en maatschappelijke problemen komen naar voren in de disputaties over simonie (33-36), het nemen van rente (37-38) en banken van lening (39-40). Dit deel wordt besloten met een aantal disputaties naar aanleiding van specifieke kwesties die betrekking hebben op het negende gebod (43-44), waarbij een bespreking van Thomas van Aquino's opmerkingen in de *Summa* over de gaven en vruchten van de Geest

⁸² Vgl. over deze syllabus ook noot 56.

gevoegd is (47). Zoals reeds vermeld, heeft Voetius aan het slot van dit vierde deel van de *Disputationes Selectae* nog een *Syllabus quaestionum* op de Decaloog toegevoegd.

Het vijfde en laatste deel van de *Disputationes Selectae* zag het licht in 1669 en kreeg als ondertitel: 'Hierin worden vooral kwesties behandeld die betrekking hebben op het eerste deel van de theologie.' Het 'eerste deel' van de theologie is datgene wat we tegenwoordig dogmatiek noemen, in onderscheid van bijvoorbeeld de ethiek. Behandeld worden controversiële punten uit de leer van de heilige Schrift, de godsleer, de triniteitsleer, de scheppingsleer, de engelenleer en de rechtvaardigingsleer. In de laatstgenoemde reeks treffen we ook de bekende polemieken met Coccejus aan over diens onderscheiding tussen *paresis* en *aphesis* met betrekking tot de vergeving van zonden in respectievelijk de oud- en nieuwtestamentische bedeling. Ook vinden we in dit laatste deel opnieuw polemieken met Rome, onder andere een verhandeling over de 'pausin Johanna', die onmiddellijk gevolgd wordt door zeven belangrijke disputaties over de godskennis (*Disputationes de modis cognoscendis Deum*).

/30/ Dit vijfde deel wordt besloten met een bespreking van een aantal specifieke problemen of vraagstukken (*problemata*), die in de andere disputaties niet, of niet volledig genoeg, aan de orde kwamen. Aan dit vijfde deel werd ook nog een tweetal tractaten toegevoegd. In de eerste plaats de dissertatie van Voetius, die hij schreef toen hij nog predikant te Heusden was. Deze dissertatie, die handelde over de levensduur (*De termino vitae*), was gesteld in briefvorm en gericht aan Johan van Beverwijck, arts te Dordrecht. Zij ging over de vraag of men door het gebruik van medicijnen zijn leven kon verkorten of verlengen.⁸³ Vervolgens plaatste Voetius aan het eind van dit vijfde deel zijn verhandeling over de voorspellende betekenis van kometen. Hij schreef dit tractaat naar aanleiding van een geschrift van de filosoof en medicus Andreas Libavius over de in oktober 1604 verschenen komeet.⁸⁴

⁸³ Voetius geeft in dit geschrift een uitvoerige uiteenzetting over de samenwerking (*concursum*) van God als eerste oorzaak met de (medische) handelingen van de mens als tweede oorzaken en fundeert zijn opvatting onder meer op de onderscheiding tussen Gods wil van het besluit en die van het bevel.

⁸⁴ Dit tractaat werd eerst als afzonderlijk geschrift door Voetius in mei 1665 te Amsterdam gepubliceerd. Bij opname in deel vijf van de *Disputationes Selectae* voegde hij bij het vijfde hoofdstuk van deze verhandeling nog een appendix van testimonia, die zijn visie moesten onderstrepen.

Zo telt dit vijfde deel van de *Disputationes Selectae* 1007 bladzijden, de *praefatio* en de lijsten van geciteerde Schriftplaatsen en auteurs niet meegeteld. Het is opgedragen aan Daniel van Hengel, Gualterus van Nellestein, Hermannus van Halen en Cornelius van der Vliet, predikanten te Utrecht.

6. De vertaalde teksten

De vier hieronder in vertaling opgenomen teksten bestrijken niet alle in de *Disputationes Selectae* voorkomende categorieën. Het eerste oogmerk is vooral, kennis te maken met de systematische inhoud van Voetius' theologie in strikte zin. Ook dan kan uiteraard niet alles hier aan bod komen. De eerste twee teksten zijn gekozen uit de godsleer; de derde tekst uit de christologie en de vierde uit de praktische theologie. Tekst I, over Gods kennis en wil, is een onderdeel uit de *Problemata* uit deel V. Voetius presenteert elders een meer uitgebreide verhandeling over Gods kennis, namelijk in deel I. We hebben gekozen voor de hier opgenomen tekst, omdat deze beknopter is en uitdrukkelijk handelt over de relatie tussen Gods kennis en zijn wil. De verhouding tussen deze /31/ twee is een belangrijk knooppunt in de systematische theologie, en kan worden gezien als een van de sleutelproblemen, die zich voordoen bij de bepaling van de relatie tussen God en de werkelijkheid. Voetius' behandeling van Gods kennis en wil heeft derhalve direct betrekking op schepping, voorzienigheid en predestinatie, enzovoort.

Tekst II, over Gods macht, stamt uit deel I en is de eerste disputatie van een reeks over dit onderwerp. Naast een heldere inhoudelijke uiteenzetting over (al)macht in dit gedeelte is treffend dat hier expliciet blijkt dat Voetius niet alleen de literatuur over dit onderwerp kan opsommen, maar de stof ook systematisch en bovendien creatief kan verwerken.⁸⁵

Tekst III, over de reikwijdte van Christus' verdienste, stamt uit deel II en voert ons op het eerste gezicht, in verband met Voetius en de gereformeerde scholastiek, naar bekender terrein, omdat deze kwestie vooral in de homiletische praktijk van vroeger en nu een rol speelt. Uit deze tekst blijkt dat de posities ten aanzien van de reikwijdte van Christus' verdienste zeer genuanceerd worden behandeld. Tevens zien we in deze disputatie, met name in het tweede deel, Voetius als logicus aan het werk in het

⁸⁵ Vgl. boven, p. 22.

ontrafelen van een complexe redenering met betrekking tot de vraag, of Christus voor iedereen is gestorven — een vraag, die door sommige theologen bevestigend werd beantwoord op grond van een redenering die op het eerste gezicht klopt.

Tekst IV, over de praktijk van het geloof, leidt ons naar een systematische analyse van allerlei 'stadia' in de praktijk van het geloof. In deze tekst raken de 'scholastieke' en de 'bevindelijke' Voetius elkaar, en kunnen we derhalve zien hoe beide 'werelden', in Voetius' wijze van theologiebeoefening elkaar ontmoeten. Hier wordt ook zichtbaar, dat de waardering voor de 'praktische' Voetius niet in mindering hoeft te worden gebracht op de waardering voor de 'scholastieke' Voetius.⁸⁶

7. Vertaling en commentaar

De vertaalwijze is over het algemeen zoveel mogelijk concordant; regelmatig zijn Latijnse termen tussen haakjes toegevoegd, met name waar het technische, scholastieke termen betreft.⁸⁷ Om de vergelijking /32/ van vertaling en oorspronkelijke tekst te vergemakkelijken, zijn de oorspronkelijke paginanummers van de *Disp. Sel.* tussen teksthaken en vetgedrukt opgenomen.

Voetius' taalgebruik⁸⁸ is een bont samenstel van klassiek en vulgair Latijn, doorspekt met Griekse technische termen. Hij staat daarin niet alleen, het is de taal van de toenmalige theologische wetenschappelijke wereld. Literaire schoonheid zoekt men in dit taalgebruik tevergeefs. Dat was ook niet het oogmerk ervan.⁸⁹ Immers, de taal is in hoge mate geënt op het middeleeuws-scholastieke Latijn. Tevens is de invloed van in de volkstaal, het Nederlands, gevormde gedachten merkbaar. Zo gebruikt Voetius als synoniem voor *exploratio* (onderzoek) het woord *expiscatio* ('uitvissing'). In het Nederlands heeft het woord 'uitvissen' een hogere frequentie dan in het klassieke Latijn.⁹⁰

⁸⁶ Vgl. Graafland, 'Voetius als gereformeerd theoloog', in *Onbekende Voetius*, 19-20.

⁸⁷ In voorkomende gevallen laten wij technische termen onvertaald (bijv. *problema*), waar een Nederlandse vertaling voor de hand lijkt te liggen ('probleem', 'vraagstuk'). Het voordeel van onze handelwijze is, dat het tekstgenre direct zichtbaar is. Zo wordt bijv. bij *problema* de aansluiting bij de *Syllabus problematum* vergemakkelijkt (vgl. ook onze opmerkingen over de *Syllabus* op p. 19).

⁸⁸ Onderstaande tekst over Voetius' taalgebruik werd ons aangereikt door C.A. de Niet.

⁸⁹ Vgl. het boven gestelde over het 'barbaarse' Latijn, p. 25.

⁹⁰ *Ta Askētika*, 655.

Dat het ook bij de strakke redeneertrant van de disputatie mogelijk is, levendige en levende taal te bezigen, blijkt bijvoorbeeld uit de disputatie *De merito Christi* (tekst III in deze uitgave). Daarin wordt het door Voetius bestreden syllogisme in navolging van Testardus gekarakteriseerd als een Achilles. In Homerus' *Ilias* wordt deze roemruchte kampioen van de Grieken aangeduid als 'de snelvoetige Achilles'. Iedere toenmalige student werd geacht deze impliciete verwijzing te herkennen. Voetius spreekt nu ironisch van een 'viervoetige Achilles', dat wil zeggen, een Achilles met gebreken. Het syllogisme waarvoor deze naam van toepassing werd geacht, is in Voetius ' ogen ondeugdelijk, wat hij ook in de taal elegant tot uitdrukking weet te brengen.

In het notenapparaat is regelmatig een verwijzing naar literatuur over, of een korte identificatie van de door Voetius genoemde personen opgenomen. We hebben er echter niet naar gestreefd, in alle gevallen de identiteit of nadere gegevens aangaande de genoemde personen of boeken te achterhalen. Ook zijn de persoonsnamen nu eens in hun Latijnse vorm weergegeven (bijv. 'Testardus '), dan weer in de desbetreffende landstaal ('Testard').

De opzet van de commentaren is als volgt. We hebben afgezien van een uitgebreid alinea-voor-alinea commentaar en gekozen voor een korte bespreking van de theologisch meest relevante onderdelen van de desbetreffende disputatie. Dit kan betekenen dat sommige passages die voor /33/ de lezer onduidelijk zijn, in het commentaar niet worden opgehelderd. We hebben getracht, in deze gevallen zoveel mogelijk te verwijzen naar verhelderende literatuur. De nadruk ligt bij de bespreking van de meest relevante delen van de tekst specifiek op het standpunt dat Voetius zelf inneemt.

De overweging over de aard van het gegeven commentaar stelt ons overigens weer voor de vraag die we ook aan het begin van deze inleiding opwierpen: wat is het interpretatiekader waarin we Voetius ' teksten het best kunnen verstaan? Het moge reeds duidelijk zijn, dat de teksten als *disputatie*, dat wil zeggen, als instrument van de middeleeuwse scholastiek met alles wat daarbij hoort, begrepen willen zijn. In het onderstaande zal voorzichtig worden gepoogd, Voetius in een bepaalde stroming of richting te plaatsen. Hierbij denken we vooral aan een antwoord op de vraag, of Voetius als volgeling van Thomas van Aquino moet worden gezien of eerder als ' scotist '. Het gaat dan steeds om een duiding op grond van de desbetreffende tekst. Wij pretenderen

niet, een compleet en definitief oordeel te geven of te kunnen geven over de 'plaats' van Voetius' theologie in het algemeen of van zijn godsleer in het bijzonder. Dit zou, gezien de partiële aard van het geboden materiaal, ook teveel gevraagd zijn.

Overigens zal eveneens reeds duidelijk zijn geworden dat wij afstand nemen van de visie waarin de theologie van Voetius en zijn tijdgenoten: de gereformeerde scholastiek, wordt beschouwd als een dieptepunt, een verstening, ten opzichte van de 'levende' theologie van de Reformatoren.⁹¹ Op plaatsen waar de teksten hiertoe aanleiding geven, wordt genuanceerd gewogen hoe Voetius' theologie zich verhoudt tot zowel de middeleeuwse als de reformatorische traditie.

Aan het einde van de commentaren bij de teksten II-IV is een structuuroverzicht van de desbetreffende tekst van Voetius opgenomen (bij tekst I is zo'n structuuroverzicht overbodig). Een dergelijk overzicht verschafte onszelf steun bij het analyseren van de gedachtengangen en wij meenden dat de lezer deze steun zal kunnen waarderen. Uiteraard is de hier gepresenteerde volgorde tekst—commentaar—structuuroverzicht niet dwingend. De commentaren laten zich ook uitstekend lezen als inleiding op Voetius' eigen tekst, terwijl het structuuroverzicht vooral functioneert als leeswijzer naast de tekst.

⁹¹ Zie o.a. Muller, *PRRD* I, 20-22; G. van den Brink, *Oriëntatie in de filosofie* I, Zoetermeer 1994, 147-152. Graafland, 'Gereformeerde scholastiek V. De invloed van de scholastiek op de gereformeerde orthodoxie', is aanhanger van de visie dat het 'verval' eigenlijk al bij Calvijn zelf begint.